

NORD OG NED TIL SYNDENS SVOVELPØL

FORESTILLINGER OM NORDOMRÅDENE GJENNOM TIDENE

Ved Rune Blix Hagen, Institutt for historie og religionsvitenskap, UiT

Foredrag ved Nasjonal open access-dag, Ølhallen, Tromsø 23. november 2011.

“Nord blir en ny energiregion i Europa, vi er i gang med å etablere en ny industriæra... polhavets økende tiltrekning blir et viktig element, og nordområdene er i ferd med å bli et nytt geopolitisk sentrum”

Detter er et av de mange utsagnene om nordområdene utenriksminister Jonas Gahr Støre brukte under et foredrag ved Universitetet i Nordland i midten av november 2011. Med nordområdesatsing og nordområdemeldinger har det nordlige fått en svært positiv valør i vår samtid. Slik har det imidlertid ikke vært til alltid. Landene og menneskene høyt mot nord har i lang tid slitt med et atskillig mer negativt rykte der benevnelser som kulde, mørke og ondskap har stått sentralt. Ja, gjennomgående nedlatende beskrivelser av det nordlige kan nok sies å ha vært nokså enerådende fram til vår egne tid.

Tidene skifter, men ennå henger noe av den gamle tradisjonen igjen. Vi sier fortsatt “nord og ned” – et uttrykk som har glidd inn i dagligspråket og anvendes uten særlig ettertanke. Vi bruker uttrykket når noe går dårlig eller helt elendig – eller sagt på godt norsk: når noe går rett til helvete med faenskap og uopprettelighet.

Uttrykket stammer fra Snorres sagaskrivning og går altså langt tilbake i tid, ja vi kan vel trygt si at “nord og ned” bygger på en lang tradisjon, styrket gjennom rundt 800 år. Herkomsten ligger i sagafortellingen om Hermod som leter etter sin bror, Balder, og vil ha han tilbake til Åsgard, de norrøne guders tilholdssted. Hermod kommer til Gjallarbru og spør etter sin bror. Han får da vite at Balder har ridd over brua og nord og ned til Helheim. Og der ble Balder værende til tross for at både folk og guder ba om å få han tilbake.

Helt fram til vår tid har det lærde Europa og sentrale myndigheter sett på nordboerne med en god porsjon mistenksomhet. Myndighetene, enten de nå befant seg i kongens by, København, eller i Oslo, har over lang tid utviklet en skeptisk holdning til befolkningen i nordpå. Folkene i det ytterste nord var ikke helt til å stole på. Man reiste tvil om deres nasjonale så vel som deres kristelige sinnelag.

Antikrists rike

Med et visst belegg i Bibelen hevdet både prester, jurister og filosofer på 1500-tallet at ondskap og djevleskap kom fra nord. Nordområdene framsto som Satans rike og kunne oppfattes som et drivhus for hekseri og gudsbespottelse. I nord hadde demoner og djevler sitt tilholdssted med sin helvetes kulde og voldsomme vinder, hevdet flere lærde ved Europas fremste universiteter. Det ble pekt på at særlig luftdjevlene i arktiske strøk var svært aktive og kunne lage kraftige virvelvinder. Den nordlige utposten av Europa fikk stempel som Antikrists rike. Menneskene var plassert her for å bringe fram Antikrist.

Finnmark lå som det ytterste landskapet i kristenheten mot nord. Grensefestningen i Vardø var ikke bare Danmark-Norges mest avsidesliggende utpost, men også den vestlige sivilisasjonens endepunkt. Ved verden ende, i de farlige, ukjente og fremmede nordområdene holdt Satan til. Her hadde mørkets fyrste sitt urhjem, her et sted lå syndens svovelpøl. Ondskap og djevleskap kom fra nord, sågar med nordavinden. Bitre vinder fra nord hørtes ut som et helvetes hylekor med sitt ville og djevleske raseri.

Da det fra omlag 1560 ble attraktivt for hollendere i handelssammenheng å seile nordom Vardøhus til Kvitsjøen og Russland, advarte den hollandske filosofen **Guillaume Postel (1501-81)** sine landsmenn mot å utfordre Satan på hans hjemmebane. Luftdjevlene i arktiske strøk var svært aktive og kunne lage kraftige virvelvinder. Postel stemplet den nordlige utposten av Europa som Antikrists rike og at der han som skriver om at menneskene som bodde i utkanten var ondskapens kroppsliggjørelse og plassert her for å bringe fram Antikrist. Postel var imidlertid ikke alene om frykten for en invasjon fra helvetes forgård i Midnattslandet. En nokså almen *eskatologisk* angst blant datidens intellektuelle kunne konkretiseres ved å vise til avgrunnens nederste dyp langt mot nord. Den franske juristen og statsviteren Jean Bodin (1530-96) fortalte sine mange skrekkslagne lesere at det krydde av trollfolk i nord. Ikke i noe europeiske land er det flere hekser enn i Norge. Her plager de menneskene både natt og dag, skrev Bodin og la til at trolldomsbesvergelsene var kraftige blant folkene som levde på Nordkalotten.

Skottenes Stuart-konge James VI (fra 1603 som James I over England og Skottland) skrev med stor patos i 1597 at den verste hekseplagen kommer nordfra. På grunn av en konspirasjon ledet av danske, skotske og norske trollfolk fikk kongen forpurret sitt planlagte fyrstebryllup i Edinburgh med den unge danske prinsessa Anna. Heksene hadde rottet seg sammen og laget

et forferdelig uvær i Nordsjøen slik at prinsessa ikke kom seg over. Kongen erklærte seg som Satans jordiske erkefiende, trosset all djevleskap til sjøs og satte over Nordsjøen i et rørende romantisk redningstokt. Bryllupet måtte improviseres i Gamle Oslo by i november 1589. Dette er siste gang det har stått et skikkelig kongebryllup på norsk jord.

Historieverket om folkene i nord

Det var ei reise mot nord, som utgjorde erfaringsbakgrunnen for Olaus Magnus' (1490-1557) monumentale verk om folkene som bodde under de syv plogoksene (Karlsvogna).

Framstillingen til den svenske, katolske eksilbiskopen kom først ut på latin i Roma i 1555, men ble rasket etterfulgt av oversettelser til de fleste europeiske språk. Mer en noen annen bok har denne beretningen vært bestemmende for Europas intellektuelle miljøes oppfatning av innbyggerne som levde i de nordlige regioner. Alt ondt kommer fra nord, skrev Olaus Magnus og krydret sin bok med historier om nordlige folkeslag som ved trollsang kan frambringe styrtregn, djevlesvart mørke og uvær. Allerede i bokas første kapittel får vi vite at folkene i nord er dyktige til å fortrolle og trollbinde mennesker. Synspunktet om krigere fra nord som allierte seg med demoner i kamp mot fiender, var opprinnelig satt fram av Olaus Magnus. På 1600-tallet ble det hevdet av den svenske stormakten anvendte både demoner og trolldomskyndige samer i sin framferd på det europeiske kontinentet. Propagandaen var til stor belastning for det svenske krigsmaskineriet.

Det omfattende bokverket var egentlig ment som en kommentar til et kart over det nordlige Europa som Olaus Magnus ga ut i 1539. "Carta Marina" var fryktinngytende. I de nære havområdene langs Nord-Norge var det tegnet inn flere havuhyrer som bokstavelig talt overfalt og livnærte seg av å spise seilskuter med mann og mus. Ved Lofoten viste kartet et endeløst havsluk som dro til seg selv de største handelsskipene. Plutselig åpnet havet seg og slukte den intetanende sjøfarer. I reiseberetningene kan vi lese om hvor stor redsel sjøfolk hadde for å bli dratt ned av malstrømmen (Moskstraumen). Skutene gikk gjerne langt utenfor Lofoten for å unngå havsvelget, slik det eksempelvis framgår fra loggbøkene fra Christian Visguttetur og marinetokt nordover i 1599.

De som leste Olaus Magnus kunne imidlertid sette utsagnene inn i en større demonologisk sammenheng og dermed gi sine lesere en bedre forståelse av ondskapen blant de som bodde i randsonene av Europa. Etter å ha lest Olaus Magnus, kunne den tyske protestantiske teologen Bartholomäus Anhorn i 1674 slå fast at "midnattsfolket" var innrullert i Satans tjeneste. Ikke

minst har Jean Bodin demonisert nordisk folketro gjennom fortolkninger av visse tekstutdrag fra boka til Olaus Magnus.

Historieverket om de nordlige folkene bar preg av sine tabloide kvaliteter - det inneholdt intet mindre enn nærmere 500 tegninger. Illustrasjonen av trollkvinnen som blander sin heksegryte for å framkalle uvær og havari kombinert med beretningen om vinder som var sendt ut for å forgjøre hollendere, må ha skremt de mange som i kommersielle sammenheng ønsket å utforske usikre nordområdene på 1500- og 1600-tallet.

Djeveltrommen

Forestillingen om djeveltrusselen nordfra forekom på 1500- og 1600-tallet både innenfor reiselitteraturen, i kartografien, blant historieskriverne, i etnografiske kulturbeskrivelser, hos diplomater, i geografiske verk og i demonologien. Når Europas intellektuelle elite i tidlig nytid diskuterte hekseriets reelle eksistens, viste man svært ofte til samenes diabolske åpenbaringer som bevis. Informasjonen hentet de lærde fra Olaus Magnus, Jean Bodin og fra de mange som kunne berette om sin nærkontakt med samisk magi, og det vi i dag omtaler som sjamanisme. Ved henvisninger til samenes joik og trommespill talte misjonærer og embetsmenn om ondskapsfull, diabolsk bråk og skråll. Runebommen var en gave fra Satan selv til samene. Demonene bodde inne i trommen, og ble vekket til tjeneste når sjamanen slo på instrumentet. Hvert slag på trommen - samenes djevelbibel - var således et slag til Satan i Helvete.

Henvisningene til samene var så flittig i bruk at begrepet Laplandsheksene nærmest ble en klisjé utover 1700-tallet. William Shakespeare var tidlig ute med å referere til "Lapland sorcerers" i skuespillet *The Comedy of Errors* tidlig på 1590-tallet. Fortellinger om heksene fra Lapland et kjært motiv i fiksjonslitteraturen. Uttrykket "The Lapland witches" er velkjent hos verdensberømte forfattere og poeter som Daniel Defoe, Henry More, Lord Byron, John Milton og Jonathan Swift, for å nevne noen få.

Ved helvetesporten

Enkelte ganger kunne fantasiene om nedgangen til helvete bli ganske konkrete. Etter at det langstrakte fjellet, Domen mellom Kiberg og Vardø, i 1662 ble avslørt som tilholdssted for store heksesammenkomster, lokaliserte man også nedgangen til Satans rike her. Flere angivelige trollkvinnene og noen trollunger fortalte i 1663 om besøk i helvete. I lange avsnitt i

rettsprotokollen leser vi om kvinner og barn som forteller om veien til og oppholdet i den pinende Satans bolig. Mørkets fyrste hadde selv vært guide og stått for omvisningen med framvisning av "stedets beskaffenhet og herligheter", som det heter i justisprotokollen. Helvete så ut som en stor svart dal. Langt nede i dalen var det et vann. Vannet kokte når Satan blåste ild ut av ei jernpipe. Ei jente på 12 år fortalte retten at Satan hadde stukket et stykke fleskeskinke ned i vannet, og den var ferdigkokt på et øyeblikk. I vannet lå det kvinner og menn som hylte og skrek som katter. Satan hadde sagt til den lille jenta at hun også skulle brenne i vannet som lønn for sin tjeneste. Ei annen jente på åtte år hadde vært på fest sammen med Satan og noen trollkvinner i en mørk kjeller i fiskeværet Kiberg. I retten beskrev hun hvordan Satan hadde lyst opp i kjelleren ved å la et stearinlys stikke ut av sin rumpe.

Djevler og demoner spredte seg utover hele verden fra ei et hull oppe på Domen. Rundt nedgangen og i fiskeværene like i nærheten var hekseaktiviteten ekstra stor. På Domen holdt trollfolket heksesabbat, særlig i forbindelse med jul og St. Hans. Herfra utløste polarmenneskene naturkreftene og sendte sin skadetrolldom utover hele Europa. Nordsending kunne oppleves som heksenes kalde og fordervelige vinder som påførte sykdom på fromme folk sørpå. I kjølvannet av de bitende nord- og nordøstlige heksevindene fulgte kuldegysning og revmatisk betennelse. Og bak det hele sto den nordlige Satan med lutter vrede og fiendskap. Slike ideer og forestillinger kan være med på å forklare hvorfor forfølgelsen av trollfolk i Finnmark ble så brutal og omfattende.

Utover 1700-tallet avtok djevlefrykten i takt med opplysningstidens ideer. Den dansk-norske essayisten Ludvig Holberg (1684-1754) latterliggjorde den forrige generasjonens redsel for den nordlige Satan ved følgende forklaring på hvorfor mørkets fyrste holdt stand i nord: "Fanden er gloend heed, saa vil han helst være i Findmarken for at kjøle seg." Og samefolkets skremmende magi kom etter hvert til å bli redusert til et eksotisk og brennevinstduftende hokuspokus.

Men noe av oppfatningen om djevleaktiviteten i nord henger igjen. Vi sier altså fortsatt "nord og ned" i betydningen nord og ned til helvete. Uttrykket "nord for moralsirkelen" tilhører også denne tradisjonen. Til tross for endrede oppfatninger om det nordlige ligger det en treghet i tradisjonen. På den annen side har nok syndens svovelpøl ingen klar lokalitet lenger. Vi for vår del kan imidlertid peke på hvor stedet ligger, helt konkret. Vi er her akkurat nå – velkommen til Ølhallen, også omtalt som "denne syndens svovelpøl."

English summary: Images and Representations of the Extreme North

Rune Blix Hagen

The Nordic peoples were regarded as barbarian, wild, unpolished, and uncivilized by continental Europeans during the late Medieval and early modern period until the mid-eighteenth century. Misery and demonic darkness was thought to cover a land populated by savages and terrible monsters. Learned Europeans, in the Renaissance humanist tradition, wrote about the innate cruelty of northern peoples and spoke of the dreadful and repulsive wildness with distaste. The peoples were of sanguine temperament, and their customs were similar in cruelty to those of the bears and wolves which hunted in the same territory. In his famous *Les six livres de la République* from 1576 the French lawyer Jean Bodin considered the nature of northern peoples by writing about "a savage nature which cannot be easily tamed". Bodin talked about "the barbarity and cruelty of northern races" and believed that they "share the brutal nature of beasts".

At the end of the medieval period the people living up north were generally associated with negative images like barbarism, brutality and remoteness, and as such posing a serious threat to the true Christian faith. Considered as the end of the world, civilised life was almost impossible in the far north – this was *Ultima Thule*, way beyond the frontier of European civilisation. Ultima Thule was understood as a prevalent metaphor for *terra incognita*, in other words as the end of the world as they knew it. Northern nature and climate, too, was looked upon as ugly, frightening and dangerous. Indeed, the legendary magical abilities of the midnight peoples and all the strangeness of nature both shaped the prevailing representations of the utter north. The lands under the seven stars were wrapped in continuous darkness and buried under ice and snow. The bitter cold of winter - frequently combined with thick fog, severe snowstorms, or storm-tossed seas – tried the strength of the most daring explorers. And so did the horror and terror of the dark polar nights. The vast, unknown seas represented the incarnation of deep chaos.

When it, after 1560, became interesting for the Dutch to sail and trade between the North Cape and Russia, the Dutch philosopher Guillaume Postel (1501-1581) warned his countrymen of the dangers involved in challenging Satan on his own home turf. The North was said to be the haunt of demons and devils with its heinous cold and wicked winds and among the most active were the demons of the air. These could conjure mighty whirlwinds according to Postel, who claimed that Europe's northernmost inhabitants were the embodiment of evil and ugliness. Such people, wrote the philosopher, were placed there to raise the Antichrist. Indeed, Postel characterized Europe's northernmost outpost as the kingdom of Antichrist. Storms, dangerous sea creatures, and merciless pirates wreaked havoc at this threshold to hell.

During the final decades of the 16th-century, members of the Scottish, Danish and Swedish royal families came to feel the curses of Norwegian witches in their confrontations with poor weather, fog, thunder and lightning along the coast of Norway. A 1589 wedding between the Danish and Scottish royal houses had to be held in Oslo because witches of the North Sea conspired against the Stuart monarchy. But measure for measure, the Scottish king, James VI, reacted by proclaiming himself to be Satan's mortal archenemy. James wrote a textbook in 1597 on demonology and how to combat sorcery, based upon his painful experiences fighting evil weather witches of the North Sea. And because of this book, the king became the era's foremost expert on the connection between sorcery and meteorology. He had lots to tell about the northern witch affliction. The devil's worse havoc occurs in "such wild parts of the world,

as Lapland and Finland", wrote the monarch with great pathos, and pointed to the horrible roar of the oceans. Witches of the far north could raise storms with the Devil's help. Magical winds could be bought from the native Sami for a mere slant.

The *Septentrionale* region

The account of the *septentrionale* peoples by Olaus Magnus was the first report in Latin that thoroughly described the Nordic countries to a geographically interested Renaissance Europe. Until the advent of this era, the northern regions were basically regarded as a "terra incognita." This work was based upon a journey that Olaus Magnus took to Norrland in 1518-19. He visited Nidaros (Trondheim), and travelled as far north as Pello, in Övertorneå. Torneå is described as a meeting place for the people of northern Scandinavia. The criterion of Olaus Magnus scientific values and truthfulness were based upon visual observations and first hand experience. The Swede has situated himself within the genre of first person narrative of travel. He had been on the spot and made observations of all the strange things with his own eyes, at least according to himself.

Olaus Magnus' grand map of the north, "Carta Marina" or "Carta Gothica", which was published in Venice in 1539, has also played a part in spreading terror of the distant northern regions. In the first extensive map of the Nordic countries, the coastal waters of northern Norway were portrayed as a deep chaos filled with sea monsters preying upon sailing ship, and how they, as ship-destroying leviathans, tear human beings apart with their horrible teeth. A huge and long sea serpent can be seen demolishing a ship. And close to islands of Lofoten, for instance, a devouring abyss was portrayed that sucked down all vessels in its vicinity. Norway's most famous natural phenomenon in ancient times - the whirlpool near Værøy (Moskstraumen) - was feared by sailors for centuries.

Demonic powers of all sorts manifested themselves in the north. In his renown work on the northern peoples, published in Rome in 1555, Olaus Magnus commented upon this map where he wrote in great detail on the dangers that explorers and traders risked by travelling in regions under the Plough. In this book, which was translated into several European languages, the Swedish author wrote extensively on dangerous and malevolent demons who called on people in the wintertime during the dark periods and how these creatures together with numerous witches broke into house and robbed people's beer cellars. Polar people, according to Olaus Magnus, use nature to their advantage in warfare. In a warning directed to foreign powers not to intervene in the affairs of the northerners, the author writes that ice, snow and the cold have produced a hardy people that are distinguished by their courage, strength and bravery. The rough, harsh and cold climate had created fearless warriors of a robust habitus. Exceptional depictions are common traits in this work.

The Story of Storytellers

We end up with texts that relates just as much about the bizarre views of intellectuals of the pre-modern era as it does about the northern landscape. The narratives and treatise are, of course, based upon their own cultural background. The reports can be read as an account of the travel-narrator themselves. Their derogatory remarks and weird imaginary reflect a way of thinking that must be understood in light of the unparalleled and triumphant civilization which they represented. Consistent with their understanding of themselves, their civilization was the one which dispenses the right kind of knowledge, the greatest culture and the highest moral standards. The authors can be perceived as an incarnation of civilization's fight against the wild nature among man, beast and land. Their representations of people and nature were

created in the light of these cultural codes. These were then employed in the interpretation and understanding of those who thought differently. The images stand out as entanglement in a well-known narrative pattern, á la *The Odyssey*, where the traveller gets lost in the dark, or in a world of dreams and self-delusion. As in many other travel narratives, those who talked about the extreme north saw numerous devils which constantly jumped out of the closet. There darkness, misery and chaos ruled, creating powerful metaphors and imagery. The way to the north was used as a strategy to acquire knowledge of themselves and their own cultural insecurity through the perspective writing of wild and savage peoples. It is, indeed, a question about shaping and reshaping of European identity.

Utvalgt litteratur

Bodin, Jean 1580: *De la Démonomanie des sorciers*. Paris.

Bodin, Jean [1576] 1955: *Six Books of the Commonwealth*. Abridged and translated by M.J. Tooley, Oxford.

Donecker, Stefan 2010: "The Lion, the Witch and the Walrus. Images of the Sorcerous North in the 16th and 17th centuries", *TRANS Internet-Zeitschrift für Kulturwissenschaften* Nr.17, Februar 2010, Retrieved 24/11-2011 from http://www.inst.at/trans/17Nr/4-5/4-5_donecker.htm

Hagen, Rune Blix and Per Einar Sparboe (ed.) 2004: *Kongens reise til det ytterste nord. Dagbøker fra Christian IVs tokt til Finnmark og Kola i 1599*. Ravnetrykk. Tromsø. Fulltekst i Munin: <http://hdl.handle.net/10037/959>

Hastrup, Kirsten 2009: "Images of Thule: Maps and Metaphors in Polar Exploration", in Sverrir Jakobsson (ed.) 2009: 103-116.

Høydalsnes, Eli 1999: *Møte mellom tid og sted: bilder av Nord-Norge*. Tromsø.

Jakobsson, Sverrir (ed.) 2009: *Images of the North. Histories – Identities – Idea*, Studia Imagologica, Rodopi B.V., Amsterdam – New York.

James VI 2000: *Daemonologie in form of a dialogue*. (Originally published Edinburgh 1597). Printed in *Witchcraft in Early Modern Scotland. James VI's Demonology and the North Berwick Witches*, edited by Lawrence Normand & Gareth Roberts. Exeter.

Knutsen, Nils M. (red.)1993: *Mørkets og kuldens rike: tekster i tusen år om Nord-Norge og Nordlendingene*. Tromsø.

La Martinière, P.M. 2001: *En oppdagelsesreise mot nord*. Oversatt av Hans Lindkjølen. Flisa.

Lilienskiold, Hans H. 1998: *Trolldom og ugudelighet i 1600-tallets Finnmark*, redigert og bearbejdet by Rune Blix Hagen and Per Einar Sparboe, Ravnetrykk nr.18. Tromsø.

Lindkjølen, Hans 1993: *Nordisk Saga. Samene i litteraturen*. Oslo.

Lockert, Sigri Skjegstad 2010: *De Charybdi Septentrionali: kontinuitet og endring i forestillinger om Moskstraumen fra 1539 til omkring 1900*, Masteravhandling, Tromsø Fulltekst i Munin: <http://hdl.handle.net/10037/2506>

Nansen, Fridtjof 1911: *In Northern Mists. Arctic exploration in early times*. Volume Two. Translated by Arthur G. Charter. London.

Olaus Magnus 1996: *A Description of the Northern Peoples 1555*, Volume 1, Edited by P.G.Foote. The Hakluyt Society, London.

Povlsen, Karen Klitgaard (ed.) 2007: *Northbound. Travels, Encounters, and Constructions 1700-1830*, Aarhus University Press 2007.

Regnard, Jean-Francois 1992: *Voyage en Laponie*. Paris.

Spies, Marijke 1997: *Arctic Routes to Fabled Lands*. Translated to English by Myra Heerspink Scholz. Amsterdam.

Stadius, Peter 2007: "The Gothic Tradition and the North: The Images of Gustavus Adolphus and His Men in Seventeenth Century Spain" in Povlsen (ed.) 2007: *Northbound*.

Søndergaard, Leif 2001: "At the Edge of the World: Early Medieval Ideas of the Nordic Countries", in *Medieval Spirituality in Scandinavia and Europe*, Edited by Lars Bisgaard, Carsten Selch Jensen, Kurt Villads Jensen and John Lind. Odense.

Thon, Jahn 2005: "Holberg og heksene fra nord – den tvetydige fremmedhet", i *Den mangfoldige Holberg*, redigert av Eivind Tjønneland. Oslo.

